

नागरिक समाज

(Civil Society)

औपचारिक वा कर्मकाण्डी लोकतन्त्र र समावेशी लोकतन्त्रमा यौटा तात्त्विक अन्तर के छ भने जहा पहिलोमा आवधिक निर्वाचन पछि नागरिकको भूमिका समाप्त हुन्छ त्यहीँ दोस्रोमा आफ्नो जीवनमा प्रभाव पार्ने विषयका निर्णय निर्माण गर्ने कार्यमा नागरिकहरू सक्रिय रूपले सहभागी हुन्छन् । भन्नुको अर्थ समावेशी लोकतन्त्रमा लोकतान्त्रिक अभ्यास, आवधिक चुनावी प्रतिस्पर्धाभन्दा पनि अगाडि बढ्छ । त्यहा सहभागिताको संस्कृति हुन्छ । अतः नागरिकहरू हरेक सम्भव साधन तथा संयन्त्रहरू प्रयोग गरेर सक्रिय रूपमा आफ्ना चासो र आवाजहरू बुल्न गच्छन् । एकमुष्ट रूपमा भन्नुपर्दा त्यस्ता संयन्त्र वा साधनहरूलाई हिजो-आज नागरिक समाजको नाम दिइन्छ, जसभित्र गैर सरकारी संस्थाहरू, सामाजिक आन्दोलनहरू, अन्य स्वायत्त संगठनहरू, व्यवसायी संगठन तथा बहुल स्वरूपमा विद्यमान संचार माध्यमहरू पर्छन् । नागरिक समाज भनेको व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेका विविधरूपका पात्रहरूको समष्टि हो । यसले निजी वृत्त र राज्य माझ बसेर जनचासोका विभिन्न सवालहरूमा काम गर्छ र जनताका पीडाहरूलाई वाणी दिन्छ ।

विश्व बैकले नागरिक समाजलाई गैर सरकारी तथा गैरनाफामुखी संस्थाका रूपमा चित्रित गर्छ जसको आफ्नै वा अरूका हित र मान्यताहरू व्यक्त गर्ने निकायका रूपमा सार्वजनिक जीवनमा उपस्थिति हुन्छ । यिनको आधार नैतिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, वैज्ञानिक, धार्मिक वा लोकहितेक्षु मध्ये कुनै पनि हुनसक्छ । यसभित्र सामुदायिक समूह, गैससहरू, मजदूर युनियनहरू, आदिवासी समूहहरू, दान दातव्य संस्थाहरू, आस्थामा आधारित संस्थाहरू, व्यावसायिक संगठन तथा प्रतिष्ठानहरू समावेश हुन्छन् । द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा र द्वन्दोत्तर अवस्थामा रहेका मुलुकहरूमा नागरिक समाजको भूमिकालाई खुबै महत्वका साथ हेरिन्छ ।

नागरिक समाजको भूमिका:

समकालीन विश्वका अनुभवहरूका आधारमा नागरिक समाजको भूमिकालाई निम्नानुसार औल्याउन सकिन्छ-

क) सहजकर्ता :

राज्यका अन्य निकायभन्दा नागरिक समाजको केही अलग पहिचान हुन्छ । यिनको राजनीतिक स्वतन्त्रता, कार्यादेशमा लचिलोपन र निष्पक्षता तथा उच्च विश्वसनीयताका कारण यिनको पहलकदमीलाई शासक तथा आम नागरिक दुबैले अति सम्मान गर्छन् । परिणामस्वरूप राज्य निर्माणको कुनै पनि बिन्दुमा जहाँ र जहिले आवश्यक पर्छ नागरिक समाजले सहजकर्ताको भूमिका खेल्छ । अझ मुलकमा द्वन्द छ वा आम नागरिक र राज्यका शासकहरूमा अविश्वासको संकट छ भने त नागरिक समाजले विश्वसनीय पूलको काम गर्छ ।

ख) संस्कृति-इतर समझदारी तथा सम्बन्ध निर्माणका लागि संजाल निर्माण:

यदि कुनै राज्य सांस्कृतिक विविधताले भरिएको छ र ती समुदायहरू माझको आपसी सम्बन्धमा समस्या छ भने नागरिक समाजले तिनका माझमा सम्बन्ध सुधार गर्न तथा अन्तर सामुदायिक संजाल निर्माण गर्न समझदारी अभिवृद्धि गर्न अहम् भूमिका खेल्छ ।

ग) अन्तर-समुदाय सद्भाव अभिवृद्धि :

राज्य निर्माणको सिलसिलामा प्रायः आइरहने चुनौति भनेको समाजमा विद्यमान विभिन्न समुदायका माझ सद्भाव अभिवृद्धि गर्ने चुनौति हो । भौगोलिक रूपमा राज्य बने पनि त्यो मूलतः बलको उपज हुन्छ । त्यसभित्र अनेक समुदाय बसोबास गरेका हुनसक्छन् । तिनका माझ जुन पहिचान, भावना तथा जातीय एवं अन्य साझापन हुनपर्ने हो त्यो नहुन सक्छ । त्यसैले धेरै पटक देश बने पनि राज्य बनेको हान्दैन । आज नेपालकै अवस्थातर्फ बिचार गर्ने हो भने भण्डै त्यस्तै परिस्थिति छ । यहाका कैयौं जाति,जनजाति र समुदायले राज्यप्रति जे-जस्तो अपनत्व भाव देखाउनु पर्ने हो त्यो देखाउन सकिरहेका छैनन् । वास्तवमा तिनमा रहेको यो मनोवैज्ञानिक खाइलाई पाट्ने र तिनको सामुहिक उर्जालाई राष्ट्रनिर्माणमा लगाउने काममा नागरिक समाजले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

घ) जनपरिचालनकर्ताका रूपमा :

नागरिक समाजले सधैं राज्य र निजी क्षेत्रको चेपुवामा परेका आम जनसमुदायलाई उद्धार गर्ने काम गर्छ । यो आवाजहिनहरूको आवाज र पहलविहिनहरूको पहलकर्ता हो । आम

जनताको यसप्रति यतिबिघ्न विश्वास हुन्छ कि यसको आह्वानमा जनता आफ्ना मागहरू पुरा गराउन सडकमा उत्रन पनि तयार हुन्छन् । राजनीतिका अन्य कर्ताहरू प्रति विश्वास हराएको बेला पनि नागरिक समाजले जनविश्वासलाई कायम राख्न सक्छन् । यो कुरा नेपालकै सन्दर्भमा पनि लागू हुन्छ । जुनबेला तत्कालिन राजा ज्ञानेन्द्रले सत्ता कब्जा गरेका थिए र त्यसका विरुद्ध राजनीतिक दलहरूले आन्दोलनको आह्वान गर्दा जनता तटस्थ बसेका थिए त्यसबेला नागरिक समाजले नै आन्दोलनको भण्डा बोकेको थियो र यसकै आह्वानमा जनता खुलेर सडकमा उत्रेका थिए ।

ङ) राज्य निर्माणमा आलोचनात्मक तत्वका रूपमा:

राज्य निर्माणका दौरान राजनीतिक ठालूहरू अन्धाधुन्ध बल प्रयोगमा उत्रन सक्छन् । तिनले जनताका जायज मागहरूलाई समेत बेवास्ता गर्न सक्छन् । त्यस्तो बेला विवेकका वाहकका रूपमा नागरिक समाजले शासकहरूको जायज आलोचना गरेर तिनलाई गलत बाटोमा जानबाट रोक्न सक्छन् । यिनको आलोचनात्मक भूमिकाले राज्य पक्षले नदेखेका वा नसुनेका कतिपय विषयहरू सामुन्ने आउछन् र राज्य निर्माणका चुनौतिहरू सामना गर्न सजिलो पर्छ ।

च) द्वन्दरूपान्तरणमा सहयोगीरू:

कैयौं राज्यहरू राज्य निर्माणका दौरान जटिल प्रकारका द्वन्दमा पर्न सक्छन् । त्यस्तोबेला द्वन्दलाई मत्थर पार्ने र रूपान्तरण गर्ने कार्यमा नागरिक समाजले अहम् भूमिका खेल्छ । कैयौं अफ्रिकी मुलकमा त्यहाका धार्मिक संस्था (जस्तो कि चर्च) समेतले द्वन्द रूपान्तरणमा अग्रणी भूमिका खेलेका छन् । नेपालमा समेत दश वर्षे माओवादी जनयुद्धका दौरान पटक पटक नेपालको नागरिक समाजले द्वन्द रूपान्तरणमा निर्णायक भूमिका खेलेको छ । तत्काल द्वन्द रूपान्तरण गर्न सकिएन भने पनि त्यसलाई मत्थर पार्ने काममा समेत नागरिक समाजले सहजकर्ताको भूमिका खेल्नसक्छ ।

छ) राज्यलाई वैधानिकता दिलाउने सवालमा:

राज्य निर्माणको कार्य गर्दा त्यहा स्थापित सत्ताको वैधानिकताको सवाल जहिले पनि अहम् रूपमा उठ्छ । बलले राज्य बन्न सक्ला तर त्यसको निरन्तरताका लागि त्यहा स्थापित शासन सत्ताले जनताबाट सहज स्वीकृति पाउन जरुरी हुन्छ । यो संगीन मोडमा नागरिक समाजले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नसक्छ । यदि नागरिक समाज सहयोगी भएन र त्यसबाट शासनले वैधता पाएन भने आम जनताबाट वैधता पाउन सक्दैन ।

ज) लोकतन्त्रलाई गहन र सदृढ पार्ने काममा:

कमजोर लोकतन्त्र भयो भने राज्य निर्माण पनि कमजोर हुनसक्छ । अतः राज्य निर्माणलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि कुनै पनि समाजमा लोकतन्त्रलाई जनतामा स्थापित गराई गहन बनाउने र त्यसलाई सुदृढ बनाउन आवश्यक पर्छ । वस्तुतः यो काममा नागरिक समाजले ठूलो सहयोग पुऱ्याउँछ । आम नागरिकलाई सचेत पार्ने, तिनको संगठित शक्तिलाई आ-आफ्ना माँगहरू पूरा गराउन राज्य सामू दबाव सृजना गर्ने र तिनको आवाज मुखरित गर्ने काममा विभिन्न स्तरका नागरिक समाजले अहम् भूमिका खेल्छन् ।

झ) राज्यलाई स्थानीय तहमा सबल बनाउन:

राज्य निर्माण भनेको राज्यको वैधता केन्द्रिय तहमा मात्र होइन स्थानीय स्तरमा पनि स्थापित हुनु हो । जबसम्म राज्यका सबै भूभाग राज्यको प्रभावकारी नियन्त्रणमा आउँदैन तबसम्म राज्य निर्माण भएको मानिँदैन । कुरा त्यतिमा मात्र रोकिन्न । स्थानीय तहमा समेत जनताले राज्यका क्रियाकलापमा हिस्सेदार हुन पाउनुपर्छ । हो, यहीनिर स्थानीय नागरिक समाजले आम जनतालाई आफ्ना अधिकार र कर्तव्यप्रति सजग र सचेत गराउने र राज्यका गतिविधिहरूमा सामेल हुन प्रोत्साहित गर्छ । कुनै पनि राज्यमा जनता गल्ली वा समुदायमा बस्छन् । त्यसले राज्यका सेवाहरू पनि त्यहिंसम्म पुग्नुपर्छ । अनि मात्र राज्य सबल हुन्छ । र यो काममा नागरिक समाजले अग्रणी भूमिका खेल्छ ।

ञ) टूटाक टू सम्वाद:

राज्यका सन्दर्भमा विचारगर्दा घरि राज्य-राज्य माझ र घरि राज्य र विद्रोही माझ द्वन्द्व र असमझदारी उत्पन्न हुने अवस्था आउँछ । त्यस्तो बेला सरकारी स्तरमा अर्थात् टूटाक वन सम्वादले मात्र समस्या समाधान गर्न सक्दैन । द्वन्द्व रूपान्तरण वा समस्या समाधानका लागि सम्वादको अर्को ढोका पनि खोल्न जरुरी हुन्छ । यस्तो बेला नागरिक समाजभन्दा अर्को कुनै प्रभावकारी संयन्त्र हुनसक्दैन ।

टुङ्गो

नागरिक समाजको समकालिन विश्वमा जति नै ठूलो योगदान भए पनि यो राज्य वा अन्य राजनीतिक पात्रहरूको विकल्प बन्न सक्दैन । यसको भूमिका भनेको नितान्त रूपमा सहजकर्ता वा सहयोगीको मात्र हो । यसले राज्य, राजनीतिक दल, संसद र अन्य राजनीतिक निकायसँग सहयोगात्मक सम्बन्ध राखेरै काम गर्नुपर्छ । हो, कुनै खास परिस्थितिमा जब राज्य निरंकुश र अधिनायकवादी बन्छ त्यसबेला नागरिक समाजले लोकतन्त्र, मानव अधिकार र नागरिक हितका लागि राज्य पक्षसँग दूरी राख्नुपर्ने अवस्था पनि आउन सक्छ ।

नेपालकै अनुभवले पनि यो कुरा प्रमाणित गर्छ । बास्तवमा नागरिक समाज नागरिक अधिकार र लोकतन्त्रको पहरेदार र उर्जागृह हो । अतः निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने नागरिक समाजले राज्य, राजनीतिक दल, विधायिका तथा अन्य राजनीतिक अंगहरूसँग जतिसुकै सहयोगी सम्बन्ध राखे पनि यसले एक प्रकारको आलोचनात्मक दूरी भने राख्ने पर्छ । यही आलोचनात्मक नजर र आलोचनात्मक दूरी र पहरेदारको भूमिकाले नागरिक समाजलाई समकालिन राजनीतिमा विशिष्ट स्थान प्रदान गरेको छ ।

((((((((((समाप्त))))))))))))

सरकारभन्दा बाहिर रहेका र कुनै पनि राजनीतिक दलमा संलग्न नभएका तटस्थ रूपमा आवाज उठाउने नागरिकहरूको समूह नागरिक समाज हो । यो गैरनाफामूलक स्वस्फुर्त रूपमा क्रियाशील रहने समूह हो । यसले नागरिको हकहितका लागि आवाज उठाउँछ । यस्तो समूहमा सामूहिक चाहना र भावना प्रबल हुन्छ । यसमा लोक कल्याण, सामाजिक जागरण र शसक्तीकरणका क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्तिहरू सहभागी हुन्छन् । साथै यो समाजले समाजको समानता, हित र भलाइसँग सम्बन्धित काम गर्छ । नागरिक समाजका सदस्यहरूले सामाजिक न्यायका पक्षमा आवाज उठाउँछन् । यो संस्था राज्यले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा सर्वसुलभ ढङ्गले प्रवाह गर्नका लागि निगरानी तथा दबाब सिर्जना गर्न क्रियाशील हुन्छ । यसले राज्यको स्वेच्छाचारिता विरुद्ध आवाज उठाउँछ । यसलाई निगरानी समूह (watch dog) को रूपमा लिने गरिन्छ ।

नागरिक समाजमा आफ्नै प्रकारका विशेषताहरू छन् । समाजका सबै सदस्यहरू नागरिक समाजमा सहभागी हुन पाउँछन् । नागरिक समाज प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यतालाई आत्मसात् गर्ने संस्था हो । सबै विचार, भावना तथा दृष्टिकोण भएका मानिसहरूको सहभागिता हुन्छ । यसले आपसी सहकार्यबाट विकासका गतिविधि सञ्चालन गर्न जोड दिन्छ । यसले सामाजिक जागरण र समुदायको परिचालनमा जोड दिन्छ । यहाँ विभिन्न विचार, दृष्टिकोण र धारणा भएका मानिसहरू जोडिन सक्छन् । यो सरकारलाई सही बाटामा हिँड्न दबावमूलक गतिविधि गर्ने तथा आवाजविहीन, पिछडिएको वर्ग वा समुदायको आवाज उठाउने सामाजिक संस्था हो । यसले लोकतान्त्रिक संस्कार वा आचरणको विकासमा जोड दिन्छ ।

नागरिक समाजले कार्यक्षेत्र, विशेषता आदिका आधारमा आआफ्नै पहिचान बनाएको हुन्छ । नागरिक अगुवाहरू आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक समूहमा क्रियाशील रही समाजलाई योगदान दिइरहेका हुन्छन् । यस्ता समूहअन्तर्गत पेसागत महासङ्घ, मङ्काखल नेपाल, हिन्दु महासङ्घ आदि पर्दछन् । पेसागत हकहितका लागि कार्यरत संस्थाहरूमार्फत नागरिकका हकहितका पक्षमा बहस पैरवी गर्छ । सामाजिक समस्या तथा विकृतिका विरुद्धमा दबाब सिर्जना गर्न पनि सहयोग गर्छ । आर्थिक पारदर्शिता सुशासन कायम राख्न तथा देशको सीमा अतिक्रमण भएमा वा अन्य अवस्थामा यसले नागरिकलाई घच्च्याउने काम पनि गर्छ । यसअन्तर्गत नेपाल शिक्षक सङ्घ/सङ्गठनहरू, प्राध्यापक सङ्घ आदि पर्दछन् । नेपाल वातावरण पत्रकार समूह, शिक्षक अभिभावक सङ्घ आदि मार्फत पनि आम नागरिकलाई सचेत गराउने काम गर्छ ।

समाजका सबै सदस्य नागरिक समाजमा सहभागी हुन पाउँछन् । नागरिक समाज प्रजातान्त्रिक भावनाबाट प्रेरित हुन्छ । यसमा विभिन्न विचार, भावना तथा दृष्टिकोण भएका मानिसको सहभागिता

हुन्छ । आपसी सहकार्यबाट विकासका गतिविधि सञ्चालन गर्न जोड दिन्छ । सामाजिक जागरण र समुदायको परिचालनमा जोड दिन्छ । नागरिक समाजले सुशासनका लागि आवाज उठाउँछ । यसले लोकतान्त्रिक संस्कार वा आचरणको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

नागरिक समाजले नागरिकका हकहितका पक्षमा आवाज उठाउँछन् । सामाजिक समस्या तथा विकृति विरुद्धमा दबाव सिर्जना गर्न पनि सहयोग गर्छन् । यसका साथै समाजको बृहत्तर हितका लागि सामूहिक भावनाको विकास, समाजमा घट्ने वा घटेका विविध घटनाहरूका विषयमा आलोचनात्मक दृष्टिकोणमार्फत सचेत गराउने जस्ता उद्देश्य नागरिक समाजले राखेको हुन्छ । नागरिक समाजले राज्यका निकायलाई नागरिकप्रति जवाफदेही हुन दबाव सिर्जना गर्छ ।

क्रियाकलाप

१. नेपालमा नागरिक समाजको भूमिका सम्बन्धमा संवाद तयार गर्नुहोस् ।
२. तपाईंको समुदायमा कार्यरत नागरिक समाजले गरेका कामहरू टिपोट गरी कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।
३. नागरिक समाज स्वेच्छिक, स्वपरिचालित, तटस्थ र सामाजिक दबाव समूह हो, कक्षामा छलफल गरेर प्रस्ट पार्नुहोस् ।

अभ्यास

तलका प्रश्नको उत्तर लेख्नुहोस् :

- (क) नागरिक समाज भनेको के हो ?
- (ख) नागरिक समाजको महत्त्व उल्लेख गर्नुहोस् ।
- (ग) समाजको हितमा नागरिक समाजले गरेका कामहरू चर्चा गर्नुहोस् ।
- (घ) नेपालको सन्दर्भमा नागरिक समाजको भूमिका कस्तो हुनुपर्छ ? आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्नुहोस् ।